

Alapító: Grafoprodukt Kft., 24000 Szabadka,

József Attila u. 26., tel./fax: 024/555-032

Kiadó: Bácsország Vajdasági Honismereti Társaság

Elnök: Hulló István

Titkár: Mihájlóvity Anikó

bacsorszag@gmail.com

Szerkesztőség és levélcím: Bácsország, 24000

Szabadka, Zsinagóga tér 3., tel.: 024/555-128

e-mail: bacsorszag@gmail.com, www.bacsorszag.rs

Szerkesztőbizottság:

Ricz Péter, dr. Szőke Anna, Besnyi Károly,

Fábián Borbála (PhD.), dr. Németh Ferenc, Özveggy Károly

Főszerkesztő: dr. Németh Ferenc

Olvasószerkesztő: Fábián Borbála, PhD.

Számítógépes tördelés: Gőncöl Róbert

Korrektor: Huszka Márta

Tagsági díj egy évre: 1000 dinár

Számlaszám: 160-135364-26

Nyomda: Grafoprodukt Kft., Szabadka

Igazgató: Özveggy Károly

Minden jog fenntartva!

*A szerkesztőség beleegyezése nélkül a Bácsországban
megjelent cikkek nem közölhetők!*

A címlapon: Nagybecskerek központja 1910 körül (lftj.

Oldal István felvétele – Németh Ferenc gyűjteményéből)

A hátsó borítón: A Szabadkai Városi Múzeum

(fotó: Kolovics Szvetlana)

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice srpske, Novi Sad
930.85(497.113)

„BÁCSORSZÁG”: vajdasági honismereti szemle /

főszerkesztő Németh Ferenc. - 1995, 1- . - Szabadka

Bácsország Vajdasági Honismereti Társaság, 1995- . - 30 cm

Tromesečno

ISSN 1450-6831

COBISS.SR-ID 135176711

Készült a

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

T A R T A L O M

ÉVFORDULÓ

Fábián Borbála

A Bácsország folyóirat és indulása 2

Tari László

„Nagyidők tanúja...” 4

Bárth János

Gyógyító papok a Bácskában 7

Fábián Borbála

Úszoda, úszás, vízi mentés
a 19. század közepén Baján 10

Molnár Tibor

Egy kórházvonton szolgáló bácskai
medikus az első világháborúban 19

ÉVFORDULÓ

Németh Ferenc

Egy sokoldalú nagybecskereki
rajztanár emléke 22

Féja Endre

Papp Dániel, Bácska írója 30

Szlávic Károly

Szobonya Bertalan a Szabadka-horgosi
homokvidék szőlő- és
gyümölcsstermesztésének egyik úttörője 36

Tamás Ágnes

Hisztiző kisgyerekek és egy „lovagias
nemzet” a politikai porondon 45

Pekár Tibor

A második világháború éveit
a Szabadkai Zeneiskolában 53

Szilágyi Mária

Bánát egyetlen második világháború
alatt épült kastélya 57

Hegy Ádám

A bánsági református egyházközségek
történetének kutatása 59

Sövény Mihály

A Bácsalmási Állami Fiú és Leány Polgári
Iskola a Rakonczai tanár házaspár
működésének tükrében 63

Apró Erzsébet

Visszaemlékezés levéltárosi pályafutásom
emlékezetesebb állomásaira 67

Csúsz Dezső

Újabb adalékok a szabadkai kápolnák
történetéhez 71

Szőke Anna

Parasztpolgári házak Kishegyes
Nagyutcáján (III. rész) 80

Pósa Mária

Egy kistérség két faluja:
Orom és Völgyes 83

Szilágyi M. Mária

Csernyei tornácok, gangok 86

Németh Ferenc

Jovan Cvijic – a térképrajzoló
néprajzkutató 88

KÖNYVESPOLC

Molnár Sándor Károly

R500 – Vajdaságot átfogó kiállítás
a reformáció 500. évfordulója
alkalmából 89

Sarlós István

Egy katonaoorvos a világháborúban 89

Fábián Borbála

Egy kapisztránus ördögűző
a 18. századból 90

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

Mihájlóvity Anikó

A szabadkai múzeum 91

Raffai Judit

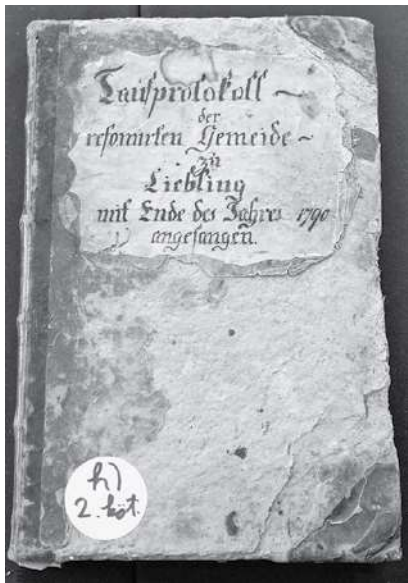
A húsvéti festett tojás Vajdaság területén 92

A bányási református egyházközségek történetének kutatása¹

Hegyi Ádám

Az évszázadok során a Bánságban sosem volt erős a református egyház, mégis jelentős hatást gyakorolt az emberek hétköznapjaira, a műveltségi viszonyokra, a vallásosságra és sok minden másra is. 2017 őszén a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával egy olyan kutatási projekt indult el, amely a mindennapi élet egyháztörténeti forrásait kívánja összegyűjteni a Békési Református Egyházmezgyében. A békési egyházmezgye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el, így a Bánátban élő reformátusok is hozzá tartoztak. A kutatás a kora újkorra koncentrál, pontosabban az 1711 és 1821 közötti időszakra. A kezdő dátumot azért nem korábbi időszakra tettük, mert a Magyar Királyság délkeleti területén létezett kálvinista egyházközségek írásbelisége a 16. és 17. században annyira minimális volt, hogy ebben a két évszázadban nem vagy alig keletkezett náluk irat, az első anyakönyveket csak a 18. században kezdték el megnyitni. Sokkal hatékonyabb tehát, ha a szatmári békekötéssel meginduló konszolidációs időszakot tekintjük kiindulási időpontnak, hiszen ekkor az egyházközségeknél már valóban többféle irat is keletkezett. Ekkortól kezdve a források szempontjából folyamatos gyarapodásról beszélhetünk, amely olyan gazdag szövegyűjtemény összeállítását teszi lehetővé, amelyet a néprajz, az irodalomtörténet és az egyháztörténet kutatói sokáig nem tudnak majd kimeríteni. A kutatás korszakhatárát 1821-et választottuk ki, mert ekkor a Tiszántúli Református Egyházkerület összes egyházmezgyéjének a határait átalakították, így a békési egyházmezgyéhez tartozó egyházközségek is megváltoztak.²

A kutatás alapvetően az egyházközségek hétköznapi életére koncentrál, ezért különösen fontosnak tartjuk a hitélettel, ünnepekkel, egyházfegyelmi ügyekkel, ecclesiolákkal, hitvilággal, vallásos értékrenddel, vallási toleranciával és felekezeti konfliktusokkal kapcsolatos dokumentumok összegyűjtését. Mindezeket túl szeretnénk a lelkész és gyülekezeti tagok viszonyával, a kegyúri viszonyrendszerrel, a település és az egyház érintkezéseivel, az egyházközség és az egyházmezgye konfliktusaival, valamint a szellemi áramlatok recepciójával, a parasztpolgári réteg irodalmi tevékenységével és a művelt-

A kötéstábla felirata szerint a lieblingi egyház anyakönyve, holott a rittbergi német gyülekezet kereszteleseit is ebben vezették [Végvári Református Egyházközség levéltára, h) Más egyházközségek iratai 1790-1864, 2. kötet Liebdingi és rittbergi református keresztelesei anyakönyv 1791-1859; Liebdingi egyházközség körrendeleti jegyzőkönyve 1849-1863]

ségi értékrenddel kapcsolatos forrásokat is publikálni.

Formai szempontból az egyházközségek levéltáraiban általában anyakönyvek, jegyzőkönyvek, számadórajstromok, missilisek, leltárkönyvek, pénztárkönyvek és adókönyvek találhatóak. Külön meg kell említeni a régi nyomtatványokat, mert ezekben gyakran vannak kéziratos margináliák is, amelyek szintén érdekesek lehetnek.³ A mai Magyarország területén az 1970-es években felmérték az egyházközségekben található levéltári anyagok mennyiségét,⁴ de Romániában és Szerbiában nem.⁵

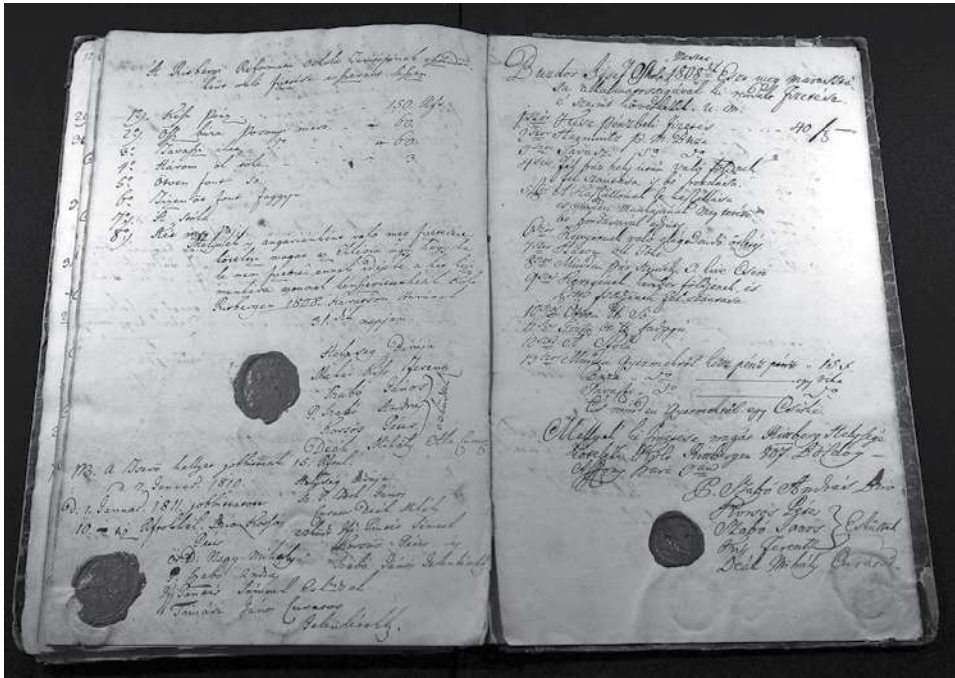
A hiteles kép rekonstruálása érdekében viszont nem elég csak egyházközségi iratokat figyelembe vennünk, hanem az egyházigazgatás magasabb szervezeti egységeit (egyházmezgye, egyházkerület) és világi iratokat is. Ez utóbbiak közül különösen fontosak a kegyúri jogokat gyakorló földesurak családi levéltárai, hiszen ezekben találhatóak a vallásyakorlással kapcsolatos dokumentumok. A magyarországi nagybirtokok igazgatási rendszerében a birtokkormányzat felügyelte az alá tartozó mezőváros (falu) egyházi életét, de az államigazgatás szerveinél is találhatunk ilyen jellegű forrásokat, így például a Pesti

Vallásügyi Vegyesbizottságnál és a Helytartótanács vallásügyi bizottságánál. A vármegyék és a mezővárosok szintén felügyelték a protestánsok vallásyakorlását, ezért Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Temes és Torontál vármegyék jegyzőkönyvei is érdekesek lehetnek, valamint azoknak a településeknek a levéltárai, ahol református gyülekezetek működtek: Ágya, Algyő, Battonya, Békés, Békéssámsón, Békésszentandrás, Bélzerénd, Borossebés, Doboz, Erdőhegy, FeketeGYarmat, Gyoma, Gyorok, Gyula, Gyulavári, Hódmezővásárhely, Kispereg, Köröstarcsa, Liebding, Magyaritbe, Makó, Mezőberény, Nagyzerénd, Ócsöd, Pankota, Reformátusdombegyháza, Reformátuskovácsgháza, Rittberg, Szentés, Torontálvásárhely, Vadász, Vésztfő.⁶

A magyar református egyház története során az esperesi hivatal úgynevezett mozgó hivatalként jött létre, amely azt jelentette, hogy a traktus vezetőjének nem volt állandó székhelye, hanem mindig arra a településre szállították át az egyházmezgye levéltárát, ahol az esperes lelképásztorként szolgált.⁷ Ez azon kívül, hogy igen sérülékennyé tette a levéltár tartalmát, azt is jelentette, hogy nagyon nagy iratanyag nem keletkezhetett az évszázadok során, hiszen azt nehéz lett volna szállítani. 1762-ben részletesen szabályozták az egyházmezgyék iratkezelési gyakorlatát. Ebben előírták, hogy a traktus gyűléseiről jegyzőkönyvet kell vezetni és az egyházlátogatások során feltett kérdéseket szintén külön protokollumba kellett vezetni.⁸ Az 1791. évi budai zsinat 9. kánonja szintén előírta a jegyzőkönyvek vezetését, és külön felhívta az esperesek figyelmét arra, hogy az egyházmezgyei levéltárban irattári rendet kell kialakítaniuk.⁹ Az esperesek évente kötelesek voltak az egyházkerület számára írásos beszámolót készíteni az egyházmezgyében történekről, de ezek elkészítését gyakran szabotálták.¹⁰ Szintén a budai zsinat kánonjaiban szerepelt, hogy az egyházmezgyék kötelesek az egyházkerület utasításait végrehajtani, amely azt jelentette, hogy a superintendenstől, főjegyzőtől vagy a főgondnoktól rendszeresen kaptak körrendeleteket.¹¹ A vezetői feladatok megkövetelték egyéb írásos dokumentumok készítését is, így például az esperes körlevelet intézett a lelkészekhez, a napi ügyekről úgynevezett esperesi naplót vezetett, a gyülekezetek vezetői leveleztek az esperessel, a vitás ügyekről beadványokat, jelentéseket, panaszokat készítettek.¹²

A Békési Református Egyházmezgye levéltárát a 19. század végén Szeremley Sámuel

A rittbergi egyházban szolgáló tanító díjlevele az egyházközség anyakönyvében
[Végvári Református Egyházközség levéltára, a) Anyakönyvek, 1. kötet Keresztelési (1794-1832) és házassági anyakönyv (1794-1815); Omniárium 1796-1846]

rendezte, de az általa kialakított levéltári rend mára felborult, mert a Tiszántúli Egyházkerület Levéltárának fondrendszerébe olvastották azt be.¹³ Saját tapasztalatom alapján ki merem jelenteni, hogy a 18. században az egyházmegye esperesei semmilyen irattári rendet nem alakítottak ki, egyedül a jegyzőkönyvekben szereplő ügyeket számozták, de a hozzájuk tartozó iratokat nem látták el irattári jelzettel. Az irattári rend hiányát mutatja az is, hogy 1812-ben sikertelenül próbálkoztak meg a dokumentumok rendezésével.¹⁴ Az egyházmegyei gyűléseken, az egyházmegyei vizitációkon, esperesi naplókön és esperesi jelentéseken kívül más rendszeresen vezetett dokumentum nem készült a békési traktusban.

A Békési Református Egyházmegyével kapcsolatban a 18. század első harmadából igen kevés forrás maradt fenn, ezért úgy döntöttünk, hogy az úgynevezett II. Carolina resolutio kihirdetésének évéig (1734) minden olyan forrást publikálni fogunk, amelyek az egyházmegye és a gyülekezetek életével kapcsolatosak. 1735-től kezdve viszont csak válogatva fogjuk a forrásokat közölni, mert az iratok mennyisége nem teszi lehetővé minden dokumentum közlését. Ennek értelmében, ha előkerül egy 1725-ben kiállított templomépítéssel kapcsolatos nyugta, akkor azt mindenképpen közzétesszük, míg ha ugyanilyen dokumentum 1736-ból áll a rendelkezésünkre, akkor nem.

Amint azt a bevezetőnkben már említettük, a Bánátban kevés református élt, hiszen a pozsareváci békétől kezdve egészen a türelmi rendelet kihirdetéséig protestánsok nem telephettek be a Bánságba. Ráadásul 1779-ig ez a terület nem is tartozott a Magyar Királysághoz, mert a törökök kiűzése után a Habsburgok nem integrálták azt a magyar közigazgatásba, hanem önálló tartományként szervezték újjá. 1779 után viszont ismét a

Magyar Királyság része lett a terület, ezért itt is újjászervezték a vármegyét, de a déli határ mentén lévő részeket továbbra is külön igazgatták, mert a katonai határőrvédék felett a polgári közigazgatás nem rendelkezhetett. A különböző határőrezredek közül egyedül a Németbánsági Határőrezred területén éltek reformátusok, mert Debeljácsa a Pancsován székelő ezredparancsnokság felügyelete alá tartozott.¹⁵ Mindezekből az következik, hogy a bánáti reformátusok történetét tekintve ebben a projektben csak az 1781 és 1821 között keletkezett forrásokat fogjuk közölni.

A Bánságban létrejött református falvak szervezőereje gazdasági indíttatású volt: a betelepülők azért érkeztek erre a területre, hogy ott szerencsét próbáljanak. Az újonnan létrejött egyházközségek német és magyar anyanyelvűek voltak. A 18. század végéig összesen négy református egyházközség jött itt létre: Magyarittele (1786), Liebling (1791), Rittberg (Végvár) (1786/1794) és Debeljácsa (1794). Az önálló egyházközségeken kívül szórványok is kialakultak, mint például Tolvajdiban és a német ajkú Frantzfelden.¹⁶ Sajnos az is előfordult, hogy nem sikerült a gyülekezet megszervezése: 1819-ben Bükkhegyen lemondtak az önálló egyház alakításáról, mert a lakosság a gyenge termőföld miatt elvándorolt.¹⁷

A türelmi rendelet kihirdetése után azonnal még nem indult meg a protestánsok szervezett betelepítése, csak egyénileg érkezett néhány kolonista. 1784-ben érkezett az első olyan nyolc német ajkú protestáns telepes Bánátba, akik már szervezett körülmények között indultak útnak. Először Kiskomlós és Garabos falvakat jelölték ki a számukra, majd Nagykomlóson telepedtek le. Nagykomlóst 1782-ben szlovák evangélikusok alapították, miközben innen 1785-ben Temeskutasra költöztek át a német protestánsok. Ezzel

párhuzamosan Gladnán 18 német protestáns bányász telepedett meg, akik egy ideig Facedel nevű faluban is laktak. A kamarai igazgatás azt tervezte, hogy Csukáson telepítik le a német protestánsokat, akik eddigre a fentebb nevezett településeken egész sokan lettek: 290 evangélikus és 118 református személy. Végül a kamarai igazgatás úgy döntött, hogy az összes német protestánst egy új helyre, Lieblingbe költöztetik.¹⁸

Liebling az 1784–1787 közötti német telepítési hullám során jött létre, a lakosság túlnyomórészt evangélikusokból állt, de 1791-re annyi német nyelvű református is betelepült, hogy az egyháztagok önálló kálvinista gyülekezetet szerettek volna létrehozni.¹⁹ Rittberget először német ajkú katolikus és evangélikus telepesek alapították 1786-ban, de ők néhány év múlva elmenekültek a faluból, mert a környező községek román lakosai folyamatosan zaklatták őket. 1794-ben, a második telepítési hullámban már magyar ajkú kálvinisták érkeztek ide Csanád, Csongrád, Békés és Heves vármegyékből, és annyira erősnek bizonyultak, hogy vissza tudták verni a románok szűnni nem akaró zaklatásait.²⁰ Magyarittele már a 18. század elején is részben lakott település volt, de 1781-ben magyar földesúr kezébe került a falu, amelynek során Kiss Izsák Békés vármegyéből református magyarokat telepített ide be. 1848-ig a Kiss család tulajdonában volt a falu, amelyet Kiss Ernő honvédtábornok kivégzésekor elvettek tőlük.²¹ 1786-ban Torontál vármegye nemesi közgyűlése jóváhagyta, hogy az új településen református lelkészi állást létesítsenek. Szőnyi Benjámint esperes viszontr úgy vélte, hogy a telepesek nem rendelkeznek elég anyagi erővel ahhoz, hogy saját prédikátort tartsanak. 1787-ben az ittebeiek királyi engedélyt is kaptak saját lelkipásztort tartására, ezért önálló egyházközségként bekebelezték őket a békési egyházmegyébe. A gyülekezet első lelkipásztora Boros István lett.²² 1788-ban a törökök betörése miatt sokan elmenekültek a faluból, ezért a lelkipásztor az esperestől engedélyt kért arra, hogy elhagyhassa Ittebét.²³ Azt nem tudjuk, hogy Boros elmenekült-e, de az biztos, hogy 1792-ig Magyarittele lelkipásztorként szolgált, majd ezután egészen 1805-ig Rittbergen dolgozott prédikátorként.²⁴

Az 1787-es török háború után szükséges volt a határvidékre újabb telepeseket hozni, ezért határozták el, hogy a Németbánsági Határőrezred parancsnoksága alá tartozó területen új falvakat alakítsanak ki. Így jött létre 1794-ben Pancsova közelében Debeljácsa magyar református telepes falu.²⁵ A telepesek a kincstár szervezésében Hódmezővásárhelyről, Makóról, Szentésről, Magyaritteleből és Gyomárról érkeztek. A helyi egyház hivatalosan 1799-ben alakult meg, az alapítás előtti években a magyarittelei lelkész szolgáltatta ki a szentségeket, de amennyiben nem tudott eljutni a településre, akkor a környező községek

evangélikus vagy katolikus papjai látták el a feladatokat. A megalapítás évében érkezett a faluba a gyülekezet első lelkipásztora, Tar János, aki 1808-ig szolgált a településen.²⁶ Az egyházközség megszervezésének már 1795-ben nekiláttak, amelynek során azt is összeírták, honnan érkeztek a telepések. Érdekes, hogy a szakirodalom fentebb említett állításával szemben ekkor gyomai telepéseket nem említettek.²⁷

A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával a Szegedi Tudományegyetemen létrehoztunk egy repozitóriumot, amely a nyílt hozzáférés jegyében az interneten bárki számára elérhető (<http://www.bekref.bibl.u-szeged.hu>). Az adatbázisba gyülekezetenként töltjük fel a forrásokat, és már az első lépésektől nyilvános a rendszer, mert amint elkészül az adott kéziratról a digitális felvétel, azt máris elérhetővé tesszük a felületen. Ezt követően regeszta és átírás is készül, amelyek szintén szabadon hozzáférhetőek. A projekt keretében nyomtatott forrásközléseket is össze fogunk állítani, amelyek a repozitóriumba feltöltött rekordokból fognak összeállni. Terveink szerint a tiszántúli egyházkerületi levéltár által gondozott sorozatban (*Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani*) az alábbi köteteket fogjuk kiadni:

- Összeírások és egyházlátogatások a Békési Református Egyházmegyében 1722 és 1821 között
- A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve 1696–1809
- Iskolák a Békési Református Egyházmegyében 1724–1821
- A Békési Református Egyházmegye gyülekezeteinek forrásai 1711–1821
- A Békési Református Egyházmegye lelkészei 1711–1821

Mindezen túl egy könyvtár rekonstrukcióját is meg fogjuk valósítani, mert fennmaradt Kis Bálint és Szalay Pál, két szentesi lelkipásztor magángyűjteménye is. A köteteket jelenleg a szentesi Horváth Mihály Gimnázium könyvtárában őrzik, amely mintegy 600 kötet 1850 előtti nyomtatványból áll. A könyvtár történetileg azért érdekes, mert Kis Bálint írta meg legelőször az egyházmegye történetét (1836), és a könyvtár rekonstrukciójával kideríthetjük, milyen forrásokat használt fel munkája elkészítéséhez.²⁸ A *Kárpát-medence kora újkori könyvtárai* című sorozatban Szalay Pál és Kis Bálint szentesi lelkipásztorok rekonstruált könyvtárát szeretnék közzétenni.

A magyarittebei parókia rajza az egyházközség anyakönyvében

[Történelmi Levéltár Nagybecskerek (Istorijski Arhiv Zrenjanin), Zbirka crkvenh matičnih knjiga reformatska crkvena opština Novi Itebej, Magyarittebei házassági, halotti és keresztelési anyakönyv omniáriummal 1787–1812.]

Az eddig elvégzett kutatómunka során már sikerült olyan forrásokat találni, amelyek fontosak a bánsági reformátusok történetével kapcsolatban. Ezek egy része már elérhető a repozitóriumban, és most a teljesség igénye nélkül bemutatunk néhányat, amelyek felkelthetik az érdeklődők figyelmét.

A korabeli egyházlátogatási szabályok szerint a vizitáció során meg kellett kérdezni a gyülekezeti tagokat, mi a véleményük a lelkészük tevékenységéről, erkölcséről. Ha valamilyen kifogás felmerült, akkor azt vagy helyben megpróbálták elintézni, vagy felsőbb egyházi hatóságok elé továbbították az ügyet. A híveknek joguk volt arra is, hogy az egyházlátogatáson kívül máskor is forduljanak beadványokkal az espereshez, amelyben a lelkészük működését is kifogásolhatták.²⁹ Rittberg esetében egy olyan ügy anyaga került elő, amelyben 1804-ben Boros István lelkész azzal vádolták, hogy Temesváron román pópának öltözve járkált. Az eset valószínűleg egy feljelentés során került az egyházkerület elé, de maga a feljelentés elkallódott, csak Boros védekezése maradt fenn, amelyben felháborodott hangon alaptalannak mondta a vádakat.³⁰

Ma már nehéz lenne eldönteni, mennyire voltak igazak a vádak, mégis elég valószínűtlennek tűnik, hogy egy református lelkész az 1800-as évek elején pópának öltözzön be, és egy többségében németek által lakott nagyváros utcáin sétálgasson. Valószínűbbnek tűnik az a magyarázat, hogy a lelkipásztor és a gyülekezet között bizonyos ellentétek voltak, és igyekeztek egymást lejáratni a felsőbb egyházi vezetés előtt.

Lieblingben viszont nyelvi jellegű problémák adódtak. Liebling és Rittberg egymás szomszédságában található, ezért a megalapítást követő első években testvéregyház-

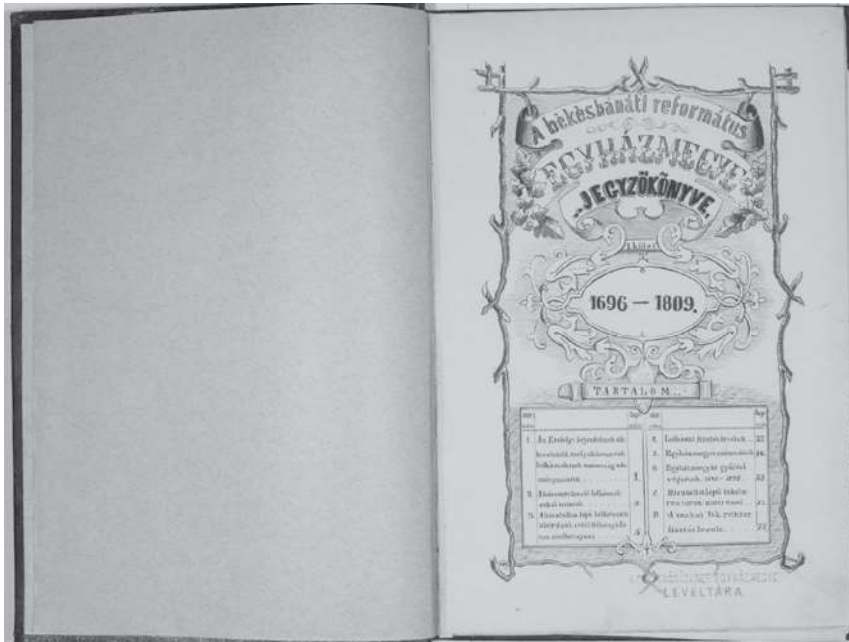
községként működött a két település.³¹ A közös lelkipásztor alkalmazása viszont nem volt zökkenőmentes, mert Liebling német ajkú közösség volt, míg Rittberg magyar. Boros István lelkipásztor sajnos hadilábon állt a német nyelvvel, miközben ki kellett szolgáltatnia a lieblingi német kálvinistáknak a szentségeket. Ez állandó feszültség forrása lehetett, hiszen tolmácsok nélkül képtelen volt szót érteni hittestvéreivel:

„Illyenkor is pedig a tolmácsok tsak olyanok voltak, a micsodásokat hamarjába kaphattunk, néhányszor tsak ott szolgáló rittbergi gyermekek, a kik vagy a magyar, vagy a német nyelvet tsak felényire is alig értették. Könnyen meg eshetett azért, hogy sem az én kérdésemet, sem az ő feleletjeiket nem a maga igaz értelmébe adták által.”³²

Magyarittebe és Debeljácsa esetében az egyházfegyelemmel kapcsolatban maradtak fenn érdekes források. 1787-ben Ittebén részletesen szabályozták az egyházfegyelmi szabályokat, amely azért meglepő, mert a békési egyházmegye többi gyülekezetében ilyen regulákat nem rögzítettek írásban, mert nem tartották fontosnak az erkölcsi fegyelem ellenőrzését ennyire részletesen szabályozni. Az új telepések viszont előírták, hogy az egyházi erkölcsöket még akkor is be kell tartani, ha a telepések nagyon eltérő szabályokhoz voltak korábban szokva:

„Ugyan ekkor köz meg egyezésből statuáltatott, hogy mivel az ide sok felől gyűlt népnek nagyobb része, némelly czégéresebb bűnöket ú(gy) m(int) a káromkodást, lopást majd minden tartózkodás nélkül cselekedte, hogy az Ekklesiai fenyték ne tsak az praáznaságra szorúlna (a'mellyet most uralkodó Felsőges Urunk sok nehéz circumstantiakra nézve dd 5a Ápr. 1781 circumscribált) a káromkodók, lopók és más czégéresebb bűnösök közön-

A békési egyházmegye első jegyzőkönyvének címlapja

séges helyen poenitentiát tarcsanak, hogy ekképpen ennek az Ujj Ekklesiának tisztasága ez által is a mennyire lehet fel tartassék, a bűnösök pedig a szabados bűneiktől[?] el idegeníttessenek.²³

Debeljácán a gyülekezeti élet korántsem volt olyan szervezett, mint Magyaritbén. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a telepések között találhatók voltak olyanok is, akik a törvény elől menekültek a határörvi-

dékre. 1805-ben Kovács János helybeli lakost a lelkes megfeddte, mert Kovács tagadta az isteni gondviselést, és azt állította, hogy ő is képes lenne egy új Biblia megírására. Sőt! Isten létezését is kétségbe vonta. Kereszténységellenes kijelentései ellenére ügyét nem terjesztették az egyházmegye elé, a lelkipásztor megelégedett azzal, hogy kijelentéseit visszavonatta, és megígértette vele, hogy rendszeresen fog élni az úrvacsorával. Az egyházmegye többi

gyülekezetében egy ilyen kijelentést egész biztosan nem úszhatott volna meg ennyivel egy ember, de a katonai határörvidéken máshogy működtek a törvények:

„1805. január 29-én Kovács János konvikáltatott, hogy vallástalanságot és atheismust hintegetett, mely abban állott, hogy az Isten lételet megtagadta és Isten gondviselését kétségbe hozta, sőt e mellett egy bizonyos társaságban azt is állította, hogy ő új szentírást csinál. Ezen tévelygő vélekedéséről meg győzetett és amidőn magát szentül ajánlotta volna, hogy e féle beszédekről megőrzi, templomba jár, a szent vacsorával való élést meg nem utálja, melyet eddig cselekedet álta, mostan elhalgatódik az ő vétke és a Főtisteletű Superintendentia eleibe nem terjesztődik, de ha több e féle vallástalanságba találhatik, az azt illető Főtiszteletű törvényszéknek kötelesség szerint átaladódik.”²⁴

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a bányási reformátusok története sok szokatlan és izgalmas jelenségre hívja fel a figyelmünket, amelyek módszeres és aprólékos összegyűjtésével lehetővé válik a Bánátban élt reformátusok hétköznapijainak rekonstruálása, és az egyházközségek történetének megírása.

Jegyzetek

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témapályázat segítségével készült.

² Hegyi Ádám: A hétköznapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711–1821 között: digitális dokumentációs tárl kialakítása. In: Programok és tanulmányok, szerk. Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga, Szász Géza, Szeged, JATEPress Kiadó, 2017, 151–159.

³ Molnár Ambrus: A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól. In: Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28., szerk. Erdmann Gyula, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989, 328–333.

⁴ Ladányi Sándor: A Magyarországi Református Egyház Levéltári anyagának fondjegyzéke, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1976.

⁵ Az eddigi felmérések nem használható adatokat tartalmaznak az egyházközségek levéltári anyagát illetően. Vö.: Fodor István – Apró Erzsébet: A vajdasági levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai 1918-ig. A Kárpát-medencei levéltári forrásai. Fond- és állagjegyzék 3. Budapest, BFL, 2008. P. SZALAY Emőke: Magyar református egyházak javainak tára. A határon túli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és irattanyaga. VII. Református Keresztény Egyház Szerbia-Montenegró, Debrecen, Országos Református Gyűjteményi Tanács, 2005.

⁶ Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata, Budapest, Akadémiai, 1980, 108–109, 226–227. Ladányi Sándor: Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után, Budapest, KGRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, 1997, 54–55.

⁷ Molnár Ambrus: A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése, Teológiai Szemle, 38. (1995)5, 269–274.

⁸ Tóth Endre: A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásának rendje 1762-től, Debrecen, Debreceni Református Teológiai Akadémia, 1964, 68.

⁹ Révész Kálmán: Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok, Sárospataki Füzetek, (1860)4, 58–62.

¹⁰ Barcsa János: A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története, 2. köt. Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908, 122.

¹¹ Révész: I. m., 1860, 58–62.

¹² Molnár Ambrus: A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól. In: Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28., szerk. Erdmann Gyula, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989, 328–333.

¹³ Szabadi István igazgató úr szóbeli közlése.

¹⁴ 1812. május 25-én a Hódmezővásárhelyen tartott egyházmegyei közgyűlésen megállapították, hogy a levéltár rendkívül rendezetlen, és

ezért Kis András esperesre és Nagy Ferencre bízta annak rendezését, de ez nem történt meg. Kis Bálint: A Békési-Bányai Református Egyházmegye története, Békéscsaba – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 157. 1818-ban szintén sikertelenül próbálkoztak meg az irattári rend kialakításával. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (Debrecen) (Továbbiakban: TRREL) I.29.c.16. nr. 58. Egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvi kivonata, 1818. október 3–5.

¹⁵ Kókai Sándor: A Bányás történeti földrajza (1718–1918). Nyíregyháza, 2010, 55–69. Milleker, Felix: Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873, Karl Wittigschlager, Pančevo, 1925, 77–78, 92–94.

¹⁶ Karl Sterleemann: Studien zur Kirchengeschichte der Reformierten Christlichen Kirche in Jugoslawien, Kroatien und Südbungarn von der Ansiedlungszeit bis 1944, Winnenden-Württemberg, Evangelisch-Reformierten Kirche in Bayern, 1988, 36–40. Kovács Géza: A Bányás demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848, Szeged, 1998, 343. TRREL I.29.c.15. Frantzfeldi descriptio c[irca] a[anno] 1816. valamint Debelliátsról, Rittberggről M. Itteberől Frantzfeldről visitationalis relatio de a[nno] 1816. T. assessor Kis Bálint úr által

¹⁷ Barkó Mihály csejti rektor és jegyző levele Juhász István esperesnek, Csej, 1819. július 1. TRREL I.29.c.12.

¹⁸ Fata Márta: Migration im kameralistischen Staat Josephs II.: Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790, Münster: Aschendorff Verlag, 2014, 327–328.

¹⁹ Balthasar Glas: Geschichte der deutschen Kolonistengemeinde Liebling 1786–1936 zum 150-jährigen Gründungsjubiläum, Timisoara, Schwab. Verl., 1937, 39. Heinrich Erk – Hans Schäfer: Schun vun weidm hot mr die Kerich gsieh. Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Gemeinde Liebling, Willstätt-Legelshurst, Heimatortsgemeinschaft Liebling, 1986, 17.

²⁰ Szekernyes János: A magyarországi emlékei a Bányában, Temesvár, HangArt, 2013, 684–691. Szmda Lajos és Nikolényi István: Temes vármegyei Végvár (Rittberg) nagyközség múltja és jelene, Temesvár, Végvár község, 1901, 1–2, 52. Hegyi Ádám: A Rittbergi (Végvár/Tormac) Református Egyházközség kettős megalapítása 1786-ban és 1794-ben, Délvidéki Szemle, 4.(2017)2, 5–18. Az 1795-ben készült letelepedési szerződés viszont csak szentesi telepéseket említett. Vö.: Végvári Református Egyházközség levéltára, Igazgatási iratok. d.1. Igazgatási iratok, letelepedés kettős megalapítása 1795.

²¹ Szekernyes: I. m., 2013, 202. Simon Sándor: Feljegyzések Magyaritbéről (1786–1986), Kanizsa, Cnesa, 2002, 175–179.

²² Kivonat Torontál vármegyei jegyzőkönyvéből, 1786. október 3. Szőnyi Benjámín levele a püspökhöz, 1786. dec. 27. Magyaritbeiek levele

az espereshez, 1787. január. TRREL I.1.b.22.404. nr. 1–3.

²³ Boros István ittebei lelkész levele az esperesnek, Ittebe, 1788. december 8. TRREL I.29.i.89.

²⁴ Kiss Nándor: A Magyaritbei Református Egyházközség története, II. Lelkészkepesti szakdolgozat, Kolozsvár, Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet, 2001, 11.

²⁵ Milleker: I. m., 1925: 92–93.

²⁶ Szekernyes: I. m., 2013, 264–266. Csete-Szemesi István: A Debeljácái (torontálvásárhelyi) Református Egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene, Budapest, Márton Áron, 1994, 41–43. Bakator Judit – Mészárosné Bába Lúcia: Hosszú a jegenyesor. Debeljácsa monográfiája, Debeljácsa, Vitkay, 2003, 38, 175.

²⁷ Hegyi Ádám: A debeljácái református egyház megszervezésének első dokumentuma (1795), Bácsország, (2018)1

²⁸ Labádi Lajos: Kiss Bálint élete és munkássága (1772–1853). In: Kiss Bálint református lelkipásztor élete és munkássága (1772 – 1853). A Kiss Bálint Tudományos Emléknep előadásai, Szentes, 2014. március 21., szerk. Labádi Lajos, Szentes, Kiss Bálint Református Általános Iskola, 2014, 7–22.

²⁹ Molnár: I. m., 1989, 328–333. Tóth Endre: A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásának rendje 1762-től, Debrecen, 1964, 29.

³⁰ TRREL I.1.b.44.849. nr. 1. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Boros István rittbergi prédikátor a Lieblingben történetéről, Rittberg, 1804. július 4.

³¹ Hegyi: I. m., 2017, 9–11.

³² TRREL I.1.b.44.849. nr. 5. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Boros István jelentése a rittbergi kivizsgálásról, Rittberg, 1805. március 7.

³³ Történelmi Levéltár Nagybecskerek (Istorijiski Arhiv Zrenjanin), Magyaritbei házassági, halotti és kereszteleési anyakönyv omniáriummal 1787–1812, 1787. december 2.

³⁴ Gachal János: Debeljácái emlékkönyv 1838–1938. In: A debeljácái (torontálvásárhelyi) református egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene, szerk. Csete-Szemesi István, Budapest, 1994, Márton Áron Kiadó, 74. Sajnos a debeljácái gyülekezet jegyzőkönyve elkallódott, mert sem a pancsovai levéltárban, sem az egyházközségnél nem sikerült megtalálnom, ezért Gachal által idézett szöveg hitelességét nem tudtam leellenőrizni. Vö.: Történelmi Levéltár Pancsova (Istorijiski Arhiv u Pančevo) E 57 Debeljácsa Reformatska crkva rodenih 1794–1838. Debeljácán örözt legkorábbi jegyzőkönyv 1862-vel kezdődik. DREL b.1. Presbiterij jegyzőkönyv 1862–1896.